

Η ΑΘΗΝΑ, ὁ ἱστορικός καί ἡ ταφή

«Τον ἴδιο χειμῶνα οἱ Αθηναῖοι κρατώντας τὴν προγονικὴ συνήθεια οργάνωσαν με δημόσια φροντίδα τὴν τελετὴ τῆς ταφῆς γι' αὐτοὺς που σκοτώθηκαν πρῶτοι σὲ τούτον τὸν πόλεμο, με τέτοιον τρόπο· κάνουν μια ἐξέδρα, καὶ πρὶν ἀπὸ δυὸ μέρες ἐκθέτουν τὰ κόκαλα τῶν νεκρῶν· καὶ φέρνει καθένας στὸν δικό του ἀν θελήσει κάτι. Καὶ ὅταν ἔρθει ἡ ὥρα νὰ τοὺς θγάλουν, σέρνουν ἀμάξια θήκης κυπαρισσένιες, μιά γιὰ κάθε φυλὴ. Τοῦ καθενὸς τὰ κόκαλα βρίσκονται μέσα στὴ θήκη τῆς φυλῆς που ἀνήκε. Καὶ εἶναι ἓνα φέρετρο, που τὸ κουβαλοῦν στρωμένο ἄδειο, τῶν εξαφανισμένων, αὐτῶν που ἔτυχε νὰ μὴν τοὺς βροῦν νὰ τοὺς σηκώσουν. Στὴν κηδεὶα παίρνει μέρος ὅποιος θέλει καὶ ἀπὸ τοὺς ντόπιους καὶ ἀπὸ τοὺς ξένους· καὶ εἶναι καὶ γυναῖκες μπροστά, οἱ συγγένισσες, που κλαῖνε πάνω στὸν τάφο! Πάνε λοιπὸν καὶ τοὺς βάζουν στὸ δημόσιο νεκροταφεῖο, που βρίσκεται στὴν πιὸ ωραία συνοικία ἐξω ἀπὸ τὴν πόλη. Σ' αὐτὸ θάβουν κάθε φορὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ πολέμου, ἐξὸν ἀπ' ὅσους ἔπεσαν στὸ Μαραθῶνα. Εκείνων ἡ παλικαριά ἐκρίναν ὅτι στάθηκε ἀπαρόμοιαστὴ καὶ ἔτσι τοὺς ἔκαναν στὸ ἴδιο μέρος καὶ τὸν τάφο. Καὶ ὅταν τοὺς σκεπάζει ἡ γῆ, ἓνας που τὸν ξέρουν γιὰ μυαλωμένο πολὺ καὶ ἔχει καὶ ξεχωριστὴν ἐπιβολὴ στους ἄλλους, τὸν ἔχει ορίσει ἡ πολιτεία καὶ μιλά πάνω σ' αὐτοὺς λέγοντας τὸν ἐπαινο που τοὺς ταιριάζει. Ἐπειτα φεύγουν. Μὲ τέτοιον τρόπο κάνουν τὴν ταφὴ. Καὶ ὅσο βάστηξε ὁ πόλεμος, κάθε φορὰ που τοὺς τύχαινε, κρατοῦσαν τὴ συνήθεια αὐτὴ.»²

Nicole Loraux

Directeur d' études (Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Παρίσι)

Έτσι λοιπόν μάς παρουσιάζεται, στίς 'Ιστορίες του Θουκυδίδη, η «παρέκβαση» (όπως την ονομάζουν οι ιστορικοί της αρχαίας Ελλάδας), ή σχετική με τη δημόσια ταφή που έγινε στην Αθήνα. Πράγματι, ανάμεσα στο πρώτο και στο δεύτερο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου παρεμβάλλεται στην αφήγηση του Θουκυδίδη η περιγραφή μιάς τελετής, που συνυφαινεται θάδεμα με την εξιστόρηση των στρατιωτικών γεγονότων, αλλά και τη διακόπτει ταυτόχρονα γι' αρκετό διάστημα. Πρέπει όμως να καταλάβουμε γιατί ένας αρχαίος Έλληνας, που γράφει ιστορία, σταματάει ξαφνικά τη διήγηση του για να περιγράψει μια ταφή γιατί εισάγει, μέσα στον διηγηματικό χρόνο, μια ιερουργία που επιβαρύνει τον ρυθμό της αφήγησης.

Σέ τί αποθλίνει ή περιγραφή μιάς ταφής

Υπάρχουν ταφές, που τας αναφέρει απλά και μόνο ο αρχαίος ιστορικός, γιατί αποτελούν μοναδικά γεγονότα κι έρμηνεύονται έτσι από μόνες τους. Άς πάρουμε την ταφή των Ελλήνων νεκρών στη μάχη των Πλαταιών, στο τέλος των Μηδικών πολέμων, έτσι όπως την αναφέρει ο 'Ηρόδοτος (9,85) με την ευκαιρία μιάς νίκης, οι διάφορες ελληνικές πόλεις εκφράζονται τ' ακριβώς είναι οι ίδιες μέσα από τον τρόπο ταφής που υιοθετούν: η Σπάρτη δείχνει την ιεραρχική της αντίληψη, η Τεγέα, η Αθήνα κι άλλες ακόμη πόλεις διακηρύσσουν την ιδέα της ισότητας μπροστά στον θάνατο, κι όσοι πάλι Έλληνες συνεστράφηκαν με τον επιδρομέα προσπαθούν να κρύψουν την απουσία τους στο κενό αδειών τύμβων, που δέν ξεγελούν κανέναν. Αφού λοιπόν γίνουν όλα αυτά και μοιραστούν οι ρόλοι, η διήγηση μπορεί να συνεχιστεί: άλλωστε, η αναφορά αυτών των πράξεων δέν την είχε, ούσαιστικά διακόψει.

Όταν όμως ο ιστορικός άρνείται να περιστοίξει άποκειριστικά στο συγκεκριμένο γεγονός και περιγράφει με λεπτομέρειες τις φάσεις μιάς τελετής που επαναλαμβάνονται σε κάθε ανάλογη περίπτωση, τότε σε τί ακριβώς αποθλίνει;

Ίσως στο να υπογραμμιστεί μιά διαφορά. Κι αυτό κάνει, ως ιστορικός, ο 'Ηρόδοτος, όταν ασχολείται με τις ταφικές πρακτικές των βαρβάρων, ή περιγράφει λεπτομερικά την ηγεία των βασιλέων της Σκυθίας ή

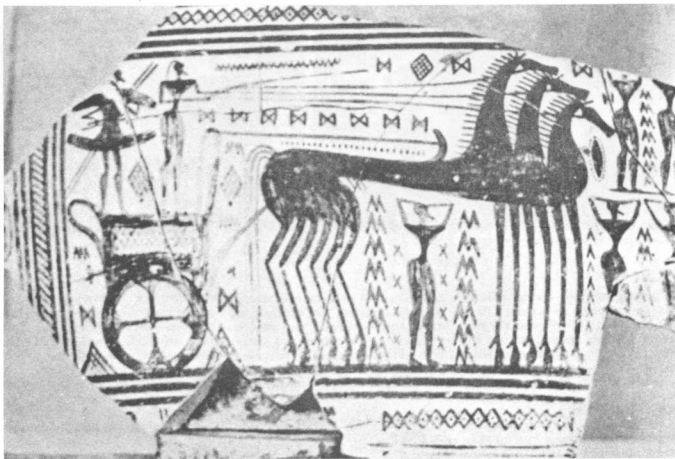
ακόμη και των βασιλέων της Σπάρτης, για να συλλάβει καλύτερα την έτερότητα (τήν έτερότητα που διακρίνει τούς «άλλους» από τούς Έλληνες, αλλά και τούς Σπαρτιάτες από τόν κανόνα που λέγεται «Ελλάς»· Άλλωστε, ή φιλολογική παράδοση είδε γενικά με συγκράτηση αυτά τά έθνογραφικά περίεργα τού 'Ηροδότου, χωρίς ν' αναρωτηθεί σε τί αποθλίνουν τέτοιου είδους αναπτήσεις, που «παρεγμίζουν» υποτίθεται τόν χρόνο της διήγησης, ώπου να έρθει ή στιγμή της «ιστορικής» επίτελους διαπραγμάτευσης τών Μηδικών πολέμων.

Μέ τόν Θουκυδίδη όμως, τά πράγματα είναι διαφορετικά: ιστορικός «σοβαρός», μ' ένα πρόγραμμα πέρα για πέρα σοβαρό, αναφέρει μονάχα εκείνες τις τελετές, που είναι ισχυρά φορτισμένες με ιστορική σημασία: στο τρίτο βιβλίο, διηγείται τόν καθαρμό της Δήλου από τούς 'Αθηναίους, γιατί ακριβώς θλίνει σ' αυτό τό γεγονός μιά πολιτική πρόδη τών 'Αθηναίων σε σχέση με τούς συμμάχους τους, σε σχέση με τούς άλλους Έλληνες· στο έκτο βιβλίο (32), στέκεται για μιά στιγμή στη θρησκευτική παρουσίαση της αναχώρησης των πλοίων για τί σικελική έκστρατεία, γιατί ακριβώς θέλει να τονιστεί καλύτερα τόν επίσημο και συλλογικό χαρακτήρα της εμπλοκής της αθηναϊκής πόλης σ' αυτή την περιπέτεια. Όσο για τί δημοτελή ταφή που όργανωσαν οι κάτοικοι της Άμφιπόλης για τόν Σπαρτιάτη στρατηγό Βρασίδα, αυτή την αναφέρει ακριβώς τή στιγμή που μιλάει για τίς δυσχερείες των 'Αθηναίων με τούς συμμάχους τους (5, 11)· γιατί, αυτή ή ταφή, προσμεινώνεται τήν ίδρυση μιάς ήρωικής λατρείας, δηλώνει στούς Έλληνες ότι μιά αθηναϊκή άποικία μπορεί να περάσει στο σπαρτιατικό στρατόπεδο, αλλάζοντας τόν οικιστή ήρωά της. Πώς όμως να καταδείξει με τήν τελετή της δημόσιας αθηναϊκής ταφής μέσα σ' αυτή τί σειρά των τριών γεγονότων, που άφορούν μιά συγκεκριμένη στιγμή κι έχουν περιστοαίσια σημασία; Ολόκληρη ή «παρέκβαση» τού Θουκυδίδη εκφράζει, αντίθετα, τόν διαρκή χρόνο της επανάληψης: φέρνοντας στην πατρίδα τά κόκαλα των νεκρών τους, οι 'Αθηναίοι δέν άνακούουν στίς έκτακτες ανάγκες της στιγμής, αλλά σ' έναν πάτριον νόμο, σ' ένα προγονικό έθιμο, που ή γέννηση τού χάνετα — άν πιστεύουμε τόν Θουκυδίδη — στην άσφαεια τού χρόνου τών προγόνων. Κι ο ιστορικός φροντίζει να

σημειώσει, ότι ο πάτριος νόμος έφαρμόστηκε επανειλημμένα κατά τί διάκριτα τού πολέμου. Μπορεί κανείς να προσθέσει ότι ή γραφή τού Θουκυδίδη, χωρίς να χάσει τήν περιήγηση πυκνότητά της, μοιάζει να επιβαρύνει άνεπαίθητα τόν ρυθμό της για να περιγράψει τήν τελετή σε όλη τήν ή διάκρια. Μήπως κι ο ιστορικός στράφηκε, προσωρινά πρός τήν έθνογραφία; 'Η υπόθεση δέν είναι πιθανή, γιατί θά σήμαινε ότι μπορεί κανείς να δεί τήν Αθήνα με τό ίδιο μάτι που θέλει τούς «άλλους». Τό κείμενο όμως δέν έχει για σκοπό να διαπραγματευτεί τό 'ίδιο, σάν να πρόκειται για τό «άλλο».

Ίσως σκεφτεί κανείς πώς ο Θουκυδίδης, περιγράφοντας τί δημόσια ταφή των πολιτών, θέλησε να συναγωνιστεί τόν 'Ηρόδοτο, που κατέργαρε τίς ιερουργίες τού ένταφισμού των Σπαρτιατών βασιλέων. Πράγματι, ανάμεσα στίς δύο περιγραφές υπάρχει κάτι σάν έντονη αντίπαρθεση, και μπορούμε κάλλιστα να πούμε ότι, στην οικονομία τού ιστορικού έργου, ή αθηναϊκή τελετή άντιστοιχεί στη σπαρτιατική τελετή που περιγράφει ο 'Ηρόδοτος. Θά έπρεπε πάντως να δείξουμε ότι οι δύο αυτές τελετές παρουσιάζουν κι άλλες διαφορές, κι όχι μόνο τήν ύπαρκτη, άναμφισβήτητη, πολιτιστική άνάμεσα σε δύο πολιτισιακά πρότυπα, που αντίπαλίζονται τό ένα στο άλλο, όπως ο καταναγκασμός στην έλευθερία! Μπορούμε θάδεμα να έπαινόσουμε, ότι ο Θουκυδίδης θέλησε ν' ανταγωνιστεί τόν 'Ηρόδοτο· στην περίπτωση όμως αυτή, ή στρατηγική τού 'Αθηναίου ιστορικού θά τόν ανάγκαζε μάλλον ν' άποφύγει οποιαδήποτε περιγραφή, και να τό διακριπύξει με δύναμη και σαφήνεια.

Ή περιγραφή λοιπόν αυτής της τελετής παραμένει άνεξηγητη. Και μιά που ούτε ο έθνογραφικός στόχος, ούτε ή πρόθεση για μιά άνταγωνιστική γραφή άρκούν για νά τήν εξηγήσουν, πρέπει να ψάδουμε άλλοι. Άν στραφούμε στο έπος, ίσως μπορούμε ν' άνοιξουμε κάποιο δρόμο πρός τό κείμενο τού Θουκυδίδη — γιατί, οι έπικές άξίες και κυρίως τό κλέος, αυτή ή δόξα που ζει για τί λέγεται, δέν είναι και τόσο άσχετες με τί γραφή τού ιστορικού, όπως θά μπορούσε κανείς, ή κι θά ήθελε ακόμη να τό πιστέψει. Ξέρουμε ότι ή 'Ιλιάδα άφιερώνει ολόκληρη ραψωδία στην ταφή τού Πατρόκλου, αλλά πολύ πιο πριν από αυτή τήν ραψωδία, ο θρήνος τού Άχιλλέα σημαδεύει κατά διαστήματα τί διήγηση.

Αμάς σέ νεκρική πομπή (ἀρχαία ἐποχή).

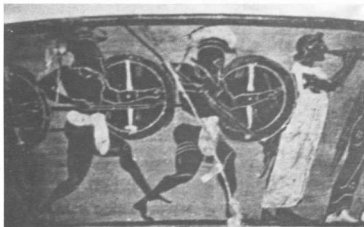
Ἡ ταφή τοῦ Πατρόκλου, μιά τελετὴ μοναδική κ' ἀνώμαλη ἀπὸ πολλῆς ἀποψις, δὲν περιγράφεται μὲ ρεαλιστικό τρόπο, ἐκτός κ' ἂν ἀποδώσουμε στὸ Ψ τῆς *Ἰλιάδας* τὸν ρεαλισμὸ πού προσιδιάζει σὲ κάθε λογοτεχνικό δημιούργημα. Ἀλλωστε, θάβοντες τὸν Πάτροκλο, πού ἦταν τὸ «δῆπλό» τοῦ Ἀχιλλέα, οἱ Ἀχαιοὶ θάβουν, θά λέγαμε, τὸν ἴδιο τὸν Ἀχιλλέα, ἀκόμη ζωντανό, τὸν Ἀχιλλέα πού θά πεθάνει ἀργότερα, κάπου ἐκεῖ στὸ κενό πού χωρίζει τὴν *Ἰλιάδα* ἀπὸ τὴν *Ὀδύσσεια*, παρ' ὅλο πού ἡ *Ἰλιάδα* δὲν παύει νὰ θρηνεῖ τὸν μελλοντικό του θάνατο. Ὁ Πάτροκλος εἶναι νεκρός· γιὰ τοὺς Ἀχαιοὺς, ὁ θάνατός του σημαίνει τὸ τέλος τῶν πολυχρόνων ἀγώνων μπροστὰ στὴν Τροία, σημαίνει τὸ προοίμιο τῆς τελευταίας πράξης πού δὲν θά μᾶς διηγηθεῖ ἡ *Ἰλιάδα*. Ὁ ἐπικός ποιητὴς, ἀναστέλλοντας τὸν χρόνον τῆς μάχης γιὰ νὰ περιγράψῃ, σὲ ὅλη τῆς τὴν ἔκτασι, αὐτὴ τὴν ταφὴ τῆς φορτισμένης μὲ τὸ κλέος καὶ μὲ τὸν θάνατο τοῦ Ἀχιλλέα, ὁλοκληρώνει συμβολικά τὴν ἱστορία, πού τὸ ἔπος του θά τὴν ἀφήσῃ ἀτέλειωτη.

Ξαναγυρίζοντας στὸν Θουκυδίδη, μπορούμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, στὸ δεῦτερο βιβλίο τῶν *Ἱστοριῶν* του, οἱ Ἀθηναῖοι πολῖτες εἶναι σάν τὸν Πάτροκλο, καὶ ἡ πόλη σάν τὸν Ἀχιλλέα. Ἡ πρώτη χρονιά τοῦ πολέμου ἔχει μόλις τελειώσει, γεμάτη ἐπιτυχίες καὶ ἐμπόδια, καὶ πολλοὶ ἔχουν ἤδη δώσει τὴ ζωὴ τους γιὰ τὴν Ἀθήνα· καὶ ὅλα εἶναι ἑτοιμα γιὰ τὴ συνέχεια. Ἀλλὰ ποιά εἶναι ἡ συνέχεια; Μήπως τὸ τέλος τοῦ πολέμου, τὸ 405, μὲ τὴν ἥττα τῆς Ἀθήνας; Ἴσως. Ἀναμφισβήτητα ὅμως, στὸ κείμενο τοῦ Θουκυδίδη, ἡ τελετὴ τῆς ταφῆς στοχεύει πέρα ἀπὸ τὸ κείμενο, πάει μακρύτερα ἀπὸ ὅποιοδήποτε γεγονός, ἀποβλέπει στὴ μελλοντικὴ δόξα τῆς πόλης, πού θά πάρει τὴ θέση τοῦ ἥρωα.

Γιὰ τὸν Θουκυδίδη, ἡ περιγραφή τῆς ταφικῆς ἱερουργίας εἶναι ἕνας τρόπος γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ στὸ ἐξῆς τὴν εἰσοδο τῆς Ἀθήνας στὴν αἰωνιότητα τῆς μνήμης, χάρις στοὺς νεκρούς καὶ δοξασμένους πολῖτες τῆς. Ἀλλὰ ὁ Ἐπιτάφιος λόγος θά μεταστρέφει τὸν ἐπαινό τους, γιὰ νὰ τὸν ἀφιερώσῃ καλύτερα, σάν ἕνα ὕμνο, στὴν

πόλη. («Ἀσχολήθηκα περισσότερο μετὰ τὴν πόλιν, γιὰ νὰ τιμῶω καλύτερα αὐτοὺς ἐδῶ τοὺς ἄντρες, καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, το μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐπαινοῦ ἔχει ἤδη εἰπωθεῖ», θά δηλώσῃ στὴν οὐσία ὁ ρήτορας, τῇ στιγμῇ πού θά ἐκφωνήσῃ τὸν ἐπαινο πού ταιριάζει στοὺς νεκρούς). Ἡ περιγραφή λοιπὸν μιάς ταφικῆς ἱερουργίας, στὰ πλαίσια μιάς ἱστορικῆς ἀφήγησής, εἰσάγει, θά λέγαμε, τὸν χρόνον τῶν γεγονότων σ' ἕνα ἄχρονον παρόν (μὲ τὴν εὐκαιρία κάποιας διακοπῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν), σὲ μιά στιγμὴ μετέωρη, ὅπου, σὲ ὅλη τὴ διάρκειά τῆς τελετουργίας, ἡ δύναμις στὸ ἀποκορύφωμά της, συμπίπτει μὲ τὰ λόγια πού τὴν ἐκφράζουν.

Γιὰτὶ πρέπει ἐπίσης νὰ μιλήσουμε γιὰ τὸν λόγο καὶ γιὰ τὸν ρήτορα. Ὁ ἀναγνώστης θά παρατήρησῃ μὲ ποῖο «ἀθέμιτο» τρόπο παραλείψαμε, στὸ κείμενο τοῦ Θουκυδίδη, τὸ τέλος τῆς «παρέκθασής», γιὰ νὰ κρατήσουμε ὅσο γίνεται περισσότερο τὴν ἀνωμυία καὶ τοῦ λόγου, καὶ τοῦ ρήτορα. Εἶναι μιά σκόπιμη παράλειψη, πού πρέπει τώρα νὰ ἐπανρθώσουμε.

Ιδιωτική ταφή: τάφος, έκφορος, μοιρολογίστριες.

«Για τους πρώτους λοιπόν τούτους (νεκρούς) όρισαν να μιλήσει ο Περικλής, ο γιός του Ξανθίππου. Και όταν έφτασε η ώρα, προχώρησε από τον τάφο σ' ένα θήμα που το είχαν κάνει ψηλό, για να μπορεί ν' ακούγεται όσο γινόταν πió μακριά στο μαζεμένο πλήθος, και έλεγε κάπου τέτοια» (μετ. Ι.Θ. Κακριδή).

Έτσι λοιπόν, γι' αυτή την ιδιαίτερη περίπτωση, ό ρήτορας λέγεται Περικλής, και γιά τις γενιές των αναγνωστών, ή όμιλία του γίνεται ό κατ' έξοχον Έπιτάφιος λόγος, ό μόνος, ό άληθινός: ένα πρότυπο γιά νά μιλήσει κανείς γιά την Άθήνα, γιά νά στοχαστεί την πόλη. Τό άθηναϊκό βέβαια είδος του έπιτάφιου λόγου, πού έπινović, γιά χάρη των μεταγενετέρων, την ιδεατή πόλη της Άθήνας μέσα σ' ένα νεκροταφείο, άποτελεί πρότυπο από μόνο του. Ό Έπιτάφιος όμως λόγος του Περικλή είναι τό πρότυπο αυτού του προτύπου. Δέν θά έπεκταθούμε στις άνεπανάληπτες τύχες αυτού του λόγου: οι πολιτικοί άντρες τόν διαβάζουν, αναζητώντας ρητορικά ύποδείγματα, οι ιστορικοί της άρχαίας Έλλάδα τόν χρησιμοποιούν ως τεκμήριο γιά τη δημοκρατία, οι φίλοι των κλασικών σπουδών τόν έπικαλούνται ως ύψιστη αναφορά. Ξαναγυρίζοντας όμως στην τελετή της ταφής, θά πρέπει νά προσδιορίσουμε την ιδέα πού μάς υπέβαλε ή σύγκριση μέ τόν Όμηρο: ότι δηλαδή ό ιστορικός, περιγράφοντας τις διαδοχικές φάσεις μιάς τελετής, οικοδομεί τό κλέος.

Χρειάζεται βέβαια μιά τελετουργία γιά νά γεννηθεί μιά πράξη λόγου, όπως είναι ό Έπιτάφιος λόγος: άλλα μιά τελετουργία πού γίνεται κείμενο, άλληλουχία πράξεων πού ήδη άποτελούν λόγο. Η τελετή της ταφής ανα-

λαμβάνει αυτή τη λειτουργία: άνάμεσα στην άφήγηση των πράξεων και στον λόγο-γεγονός του ρήτορα, έτοιμο ν' αυτόνομηθεί στή μνήμη των μεταγενεστέρων, ό ιστορικός μετατρέπει σέ λόγια τις χειρονομίες του πένθους και της άνάμνησης.

Τί μάς λέει ή τελετή της ταφής

Ό ιστορικός είδε και άκουσε. Τό ιστορικό κείμενο παρουσιάζει στον άναγνώστη την ταφή σάν κάτι πού έχει ήδη γίνει άντικείμενο σκέψης, σάν προάκουσμα του λόγου πού θ' άκολουθήσει. Σε αυτή την παρουσίαση, έχει ήδη ειπωθεί αυτό πού θά έπιλέξει ό ρήτορας γιά τόν λόγο του-πρότυπο.

Και πρώτα-πρώτα, ή προαιώνια ταυτότητα της πόλης. Όρίζοντας ως πάτριον νόμον την πρακτική των Άθηναίων νά θάβουν τούς νεκρούς τους μέ δημόσια φροντίδα, ό Θουκυδίδης προστατεύει αυτή την πρακτική από όποιονδήποτε θά έπιχειρούσε νά χρονολόγησι τη γέννησή της: άς προσπαθήσουν οι μέλλοντες ιστορικοί νά προσδιορίσουν χρονολογικά τό γεγονός. Όμως θά ύποχρεωθούν έπιπλέον νά παραβλέψουν την αναφορά στους νεκρούς του Μαραθώνα, μιάν αναφορά τόσο πολύτιμη, πού δίνει άρτίτερο βάρος στον ισχυρισμό — όχι και πολύ άξίοπιστο άλλωστε — ότι μόνο ή ύψηλή άρετή των Μαραθωνομάχων τούς χάρισε τό προνόμιο νά θαφτούν στό πεδίο της μάχης. Ό ιστορικός της άρχαίας Έλλάδας γνωρίζει βέβαια ότι αυτό ήταν γενικά τό έθιμο των πόλεων, μετά από κάθε μάχη, κι έχει άλλωστε κάθε λόγο νά πιστεύει πώς ή «προγονική»

πρακτική της Άθήνας δέν ύπήρχε άκόμη την έποχή της μάχης του Μαραθώνα. Γιά ν' άντιμετωπίσει όμως τούς ισχυρισμούς του Θουκυδίδη, ό σημερινός ιστορικός πρέπει νά ενισχύσει, όσο γίνεται περισσότερο, την άποδεικτική του έπιχειρηματολογία, γιάτί τό κείμενο, μέ τη λιτή του άκρίβεια, έχει τό κύρος μέ τό μέρος του, και γιά πολλούς άναγνώστες, ή ύπόθεση έχει έκ των προτέρων κριθεί: μέ τόν νόμον της, ή Άθήνα ύπήρξε πάντοτε ή Άθήνα.

Μετά την ταυτότητα, ή *εὐγένεια*, ή άριστοκρατική καταγωγή. Η όργάνωση της *προθέσεως* των λεψάνων, ή τοποθέτηση τους σέ θήκες κυριασένειες και ή έκφορος τους πάνω σέ άμάξια, άποτελούν τρία χαρακτηριστικά πού θυμίζουν, κατά τη διάρκεια της τελετής, τις άριστοκρατικές ταφές: ή *πρόθεσις* άποκτά όλο της τό νόημα στά πλαίσια ενός άριστοκρατικού τρόπου ζωής, τό κυριασένιο έζλο έγγυατά μιάν αλιάνά ανάμνηση, και τό άμάξια, σύμβολο της ήρωϊκής πομπής, ταιριάζει στην έπισιμότητα της τελετής (γιάτί, θ' άρκοισε ένας άνθρώπος γιά νά κουβαλήσει μόνος του, στό νεκροταφείο, τη θήκη ενός άπλου νεκρού). Τέλος, ή νεκρική πομπή καταλήγει σ' έναν χώρο μεγάλης συμβολικής σημασίας, στον Κεραμεικό, εκεί όπου βρίσκεται τό *δημόσιον σήμα*· έχει όμως ιδιαίτερο νόημα τό γεγονός, ότι ό Θουκυδίδης αναφέρεται μονάχα στην όμορφιά αυτού του χώρου. Ταφή τών πολιτών, ταφή άριστοκρατών... Κι όμως, ή δημοκρατία ύπάρχει στην περιγραφή μέ τη μορφή αυτής της έλευθερίας στην πράξη, πού αναγνωρίζεται από όλους, άκόμη και από τούς πολιτικούς άντιπάλους, πού τό ειδικότερο γνώρισμα της Άθήνας: ή *πρόθεσις*,

πολιτειακή και συλλογική τιμή, συμβιβάζεται με τους ηθιολογικούς των θυσιολογικών στο πένθος συγγενών, ανήχεται τις ιδιότητες προσφύρες, που ο καθένας μπορεί ελεύθερα να φέρει στον νεκρό του· κι όταν έρθει η στιγμή, κανείς δεν αποκλείεται από την νεκρική πομπή, εφ' όσον θέβαιο θέλει να συμμετάσχει, από πεποίθηση ή περιέργεια· κι έτσι εκδηλώνεται αυτή η καλή πολιτική θέληση, που θεμελιώνει τη ζωή σε μία δημοκρατία. 'Αριστοκρατικό ιδεώδες, δημοκρατική πρακτική: όπως ακριβώς και η περιγραφή της ταφής, έτσι και ο 'Επιτάφιος λόγος θα μπορούσε να συνδέσει τον έπαινο της αθηναϊκής πολιτείας με τη σταθερή αναφορά στις αξίες των 'Αριστών'. Πέρα όμως από κάθε προσδιορισμό, πάνω κι από την *εγγένεια*, πάνω κι από την *ισότητα*, η περιγραφή θέλει να αναδείξει τον βαθιά πολιτειακό χαρακτήρα της τελετής — κι αφού γίνει αυτό, ο 'Επιτάφιος λόγος θα μπορούσε, στη συνέχεια, να συγκροτήσει με ιδιαίτερη έμφαση μία πολύπλοκη. Σημειώνουμε έτσι με πόση επιμονή μιλά ο Θουκυδίδης για τον τρόπο συγκέντρωσης των λειψάνων («... σέρνουν αμάξια θήκες κυταρισμένες, μία για κάθε φυλή. Του καθενός τα κόκαλα βρίσκονται μέσα στη θήκη της φυλής που ανήκει»): κατά φυλές λοιπόν, σύμφωνα με αυτές τις κατ' έξοχην πολιτικές ενότητες που, από την εποχή του Κλεισθένη, διασφαλίζουν τον καταμερισμό και την ανάμιξη των 'Αθηναίων πολιτών· μονάχα ένας άπρόσεκτος άναγνώστης θα μπορούσε ν' αμφιβάλλει για τη σημαντική διευκρίνιση που γίνεται εδώ. Πάντως, αυτή η περιγραφή, που δεν νοιάζεται και τόσο για τη γραμμική, προτιμάει γενικά τη συνοπτι-

κότητα από την έμμηση, και λίγα λόγια αρκούν για να όρισουν τον ρήτορα που θα θγάλει τον 'Επιτάφιο λόγο: τον ρήτορα, τον «όρισμένο» από την πόλη· γιατί έτσι χαρακτηρίζεται ο Περικλής, αυτός είναι ο τίτλος της δόξας του. Στόν άναγνώστη πέφτει ο κληρος να καθορίσει, αν θέλει κι αν μπορεί, ποιά αρχή τον διόρισε και μετά από ποιά ψηφοφορία: για τον Θουκυδίδη, το ούσιαστικό έχει δηλωθεί. Τέλος, με την ίδια συνοπτικότητα μιλάει το κείμενο για τις γυναίκες — που καταφθάνουν προς το τέλος και σύμφωνα με τους κανονισμούς — γι' αυτές τις φορτικές μοιρολογίστρες, που τη συγκίνηση τους προσπάθησαν να την κατευθύνουν οι ταφικοί νόμοι κάθε ελληνικής πόλης: σε μία στιγμή της περιγραφής, οι γυναίκες εμφανίζονται κι αρχίζουν τον προεπιμένο θρήνο. 'Εμφανίζονται μετά την πρόθεση, μετά τη νεκρική πομπή, τη στιγμή όπου η γή θα σκεπαστεί τα κόκαλα των πολιτών — μία στιγμή όπου, σύμφωνα με τη συνοπτική αυτή περιγραφή, το ούσιαστικό μέρος της τελετουργίας έχει ήδη συντελεστεί. Κι' όταν, τέλος, προχωρεί ο ρήτορας προς το θέμα, η περιγραφή τα έχει ήδη όλα πει. Για να μιλήσουμε πιο συγκεκριμένα, ο ιστορικός έχει ήδη πει όλα εκείνα που ο ίδιος ήθελε να σκεφτεί ή να μάθει ο άκροατής. Γιατί — όπως δείχνουν άλλες πηγές, περισσότερο άποσπασματικές, αλλά λιγότερο δομημένες — υπάρχουν στην τελετή όρισμένες στιγμές, και μάλιστα ολοκληρές φάσεις, που δεν αναφέρονται εδώ. Σύμφωνα με την αντίληψη του Θουκυδίδα, όλα ολοκληρώνονται στον 'Επιτάφιο λόγο: ο ρήτορας λέει τον έπαινο, και ύστερα όλοι φεύγουν.

'Ετσι απλά, δίχως μία λέξη, δίχως μία χειρονομία: Στην πραγματικότητα, η τελευταία φράση κάθε επιτάφιου λόγου, όπως άλλωστε και του Περικλή, καλεί το άκροατήριο να μη σκορπίσει προτού τιμησει τους νεκρούς, συλλογικά και ο καθένας τον δικό του, μ' έναν τελευταίο θρήνο. Γιατί λοιπόν δεν λέγεται τίποτε γι' αυτό το τελευταίο μοιρολόι; Είναι θέβαιο ότι, σ' αυτή τη μονογραφική περιγραφή, ένας τέτοιος θρήνος θα ήταν επανάληψη του θρήνου των γυναικών, που, μαζεμένες γύρω από τον τάφο, χαιρέτησαν *όλοφυρόμενα* την άφιξη της νεκρικής πομπής. 'Αλλά υπάρχουν πιο σοβαροί λόγοι γι' αυτήν τη σιωπή, λόγοι που σχετίζονται και με την οικονομία του ιστορικού έργου, και με τον τελικό σκοπό που χαρακτηρίζει την επίσημη ρητορεία. Στο δεύτερο βιβλίο των *Ιστοριών*, η τελευταία λέξη του 'Επιτάφιου λόγου πρέπει να έπιπραγαίνει την τελετή, και η τελετή αυτή χρησιμοποιείται με τη σειρά της για να ολοκληρωθεί η διήγηση του πρώτου έτους του πολέμου. Κι επειδή ο επιτάφιος λόγος, ως είδος, δομείται πάνω σε μιά άρνηση και σε μία μετάθεση — άρνηση να κλαυτούν οι νεκροί, μετάθεση από το σπαράγμο προς τον έπαινο — η αναφορά σ' αυτόν τον λόγο, στο τέλος της περιγραφής της ταφής, κατασταίνει εκ των προτέρων μάταιο τον ιερογυρικό θρήνο — πράγμα που δείχνει σωτηρά η φράση: «Επειτα φεύγουν». 'Αλλωστε, αν σπρηζόταν κανείς μόνο στον Θουκυδίδη, θ' άγνοούσε τελείως τους επιτάφιος άγώνες, που αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της ταφικής τελετής ή των γιορταστικών τελετουργιών που, κάθε χρόνο, ανακαλούσαν στη μνήμη των

ανθρώπων τούς πολίτες που έπescαν πολεμώντας για την 'Αθήνα. Θά λέγαμε και πάλι ότι αυτές οι παρασιωπησικές δεν είναι τυχαίες. 'Επειδή ακριβώς το τελετουργικό στοιχείο αποτελεί τή θεσμική πλευρά του 'Επιτάφιου λόγου, αξίζει να περιληφθεί σε μίαν ιστορική διήγηση που κάνει τόν έπικήρδειο μία πράξη λόγου. Αυτό όμως το τελετουργικό στοιχείο γίνεται κάτι σάν ένα σχεδιάγραμμα, πού όλα του τά σημεία πρέπει να συγκλίνουν για να παράγουν το πολιτικό στοιχείο, αυτή την ιδεατότητα. 'Απουσιάζει λοιπόν ή ταφική λειτουργία, αυτές οι χειρονομίες πού γίνονται δίχως τή μεσολάβηση του λόγου, αυτές οι τελετές πού οδηγούν, κάθε χρόνο, τήν κοινότητα στους θρήνους. 'Απουσιάζει και ό έπιτάφιος άγών, πού θά είχε τή δυνατότητα, στά πλαίσια τής διήγησης, να ελευθερωθεί τόν χώρο για τόν συναγωνισμό τών ατόμων, τά οποία μετέχουν σε μίαν άμλλα ανάμεσα σε ζωντανούς, πού παλεύουν για τίς αξίες τών ζωντανών. Για τόν Θουκυδίδη όμως, και ή ταφή και ό 'Επιτάφιος λόγος περιλαμβάνουν ένα και μόνο δί-σχαμα: ότι ή μορφή του πολιτή αποκτά το ύψιστο μεγαλείο τής στή μορφή του 'Αθηναίου νεκρού· κι έτσι ή πόλη συνειδητοποιεί τόν εαυτό τής μέσα στή δόξα τής.

Πρέπει λοιπόν να το παραδεχτούμε: χωρίς τόν 'Επιτάφιο λόγο, δεν θά είχαμε τήν περιγραφή. Καί τήν περιγραφή τή διακατέχει έντελώς αυτός ό λόγος. Κι όταν ακόμη χρησιμοποιούμε τή λέξη περιγραφή, πρέπει ν' αναγνωρίσουμε ότι, σε όλο αυτό το κείμενο, τά λόγια πρωτεύουν συνεχώς σε σχέση με το θέμα. 'Ακόμη και τή μεγάλη ποιητή τών άμαζών, θά πρέπει κανείς να τήν αποσπασεί κυριολεκτικά από τίς λέξεις, για να τής δώσει με τή φαντασία του τή διάσταση θεαμάτων πού έχει. Όλη ή όμορφη έχει καταφυγεί στόν Κεραμεικό· κι αυτό όμως το στοιχείο του ώραιου μιλά λήγστερο στό μάτι και περισσότερο στήν πολιτική νήση, και (ας είμαστε βέβαιοι!) ό Θουκυδίδης δεν πρόκειται να περιγράψει το άνάγλυφο πού στάζει το μνημείο του 430, ένα μνημείο πού οι αρχαιο-λόγοι προσπαθούν ακόμη, κάθε τό-σο, ν' αποκαταστήσουν τή μορφή και τή διάταξη του. Τέλος, ή στιγμή τής προθέσεως, παρ' όλο πού είναι ού-σιαστική στήν περιγραφή του Θου-κυδίδη, δεν έχει πιά τήν ίδια λει-τουργία πού είχε στό έπος, να πα-ρουσιάζει δηλαδή στούς συγγενείς το σώμα, για να το δούν για τελευ-ταία φορά, ένα σώμα νεκρό, άλλα

ώραιοποιημένο". 'Επειδή όμως τώρα ή πρόθεση αφορά μονάχα τά κόκα-λα, λείψανα ήδη απόμακρα, όπου κα-νείς δεν αναγνωρίζει πιά το άγαπη-μένο του πρόσωπο, μπορούμε να πούμε, ότι αυτό πού εκτίθεται είναι τελικά μιά ιδέα: στή θέση του ώραιου νεκρού, έχουμε τήν ιδέα του ώραιου θανάτου.

Στό σημείο αυτό — θά πει κανείς — ή εύθυνη πέφτει όλότελα στήν πόλη τής 'Αθήνας. Αυτή αποφάσισε έτσι, κι όχι ό Ιστορικός. Καί ή ποιητή, Καί ό Κεραμεικός. Ποιάς θά τά περιγρά-ψει; Στόν πολιτειακό λόγο, ή νήση αποφασίζει τελικά σε βάρος τής ρα-σης. Τή συνέχεια, άς τήν πλάσουν με τή φαντασία τους όσοι τούς άρέ-σουν οι παράτες. Έκτός κι άν προτι-μά κανείς ν' αναλογιστεί τήν πετυχη-μένη αυτή συνάντηση τής 'Αθήνας και του Θουκυδίδη: ή 'Αθήνα, ή πρώ-τη δημοκρατία πού σφράγισε τήν συνοχή τής, τιμώντας τόν θάνατο τών δίκων τής, συλλαμβάνει νοητικά τόν εαυτό τής μέσα από έναν θεσμό πένθους και δόξας και ό Ιστορικός άνασταίνεται, για τούς μετγενέστε-ρους, τήν ταφή, δίνοντας τής τή μορφή μιάς τελετής λόγου.

Ό ρήτορας μπορεί τώρα πιά να προ-χωρήσει πρós το θέμα. Σ' αυτόν άνή-κει πάντα ή τελευταία λέξη.

(μετάφραση Στέλλας Γεωργιοϋδής)

Η μελέτη αυτή πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Traverses*.

Σημειώσεις

1) (Σημ. τής μετ.): Για το χωρίο: και γυναίκες παρέσαν αι προσήκουσαι επί τών τάφον ολοφυρόμεναι, ή συγγραφέας δέχεται, στή μελέτη τής, τήν εξής μετάφραση: «και οι συγγενισσες γυναίκες είναι παρούσες στόν τάφο και θρήνου».

2) Θουκυδίδης II, 34, 1-7 (μετ. I.Θ. Καρκάρη). Για τή λεπτομερειακή ανάλυση τής ταφικής τελε-τής, άς μού επιτραπεί να παραπέμψω στο βί-βλιο μου *L'Invention d'Athènes. Histoire de l'oraison funebre dans la «cite classique»*, Παρίσι - Χάγη - Ν. Υόρκη, 1981, σελ. 17-42.

3) ΒΑ. F. Hartog, *Le Miroir d'Hérodote. Essai sur la representation de l'autre*, Παρίσι, 1980, σελ. 148-170, και για τά προβλήματα τής περιγρα-φής, σελ. 259-268.

4) ΒΑ. L'Invention d'Athènes, σελ. 46-47.

5) ΒΑ. Annie Schnapp-Gourbeillon, «Les funérailles de Patrocle», στο *La mort, les morts dans les sociétés anciennes*, Κομπριτάξ - Παρίσι, 1982, σελ. 77-87. G. Nagy, *The Best of the Achaeans*, Βαλτιμόρη - Λονδίνο, 1979.

6) Ό Φλαυεντίος Λεονάρτο Μπρούνι τόν μι-λήθηκε τόν 15ο αιώνα, για να εξμνησεί τή Φλαυεντία, τή νέα 'Αθήνα. Τόν 20ο αιώνα, ό Τζωφ φ. Κένεντυ αναφέρθηκε, φαίνεται, σ' αυτόν, όταν έβγαλε τόν *Εναρκτήριο λόγο* του. Όσο για τόν δικτάτορα Μεταξά, τόν είχε διαβά-σει τόδο καλό, ώστε αποσπώρεσε τή διδασκαλία του στα ελληνικά σχολεία.

7) Αυτό προσπαθώ να δείξω στο βιβλίο *L'Invention d'Athènes*, σελ. 175-224.

8) ΒΑ. P. LeVeque - P. Vidal-Naquet, *Clisthène, l'Athénien*, Παρίσι, 1964.

9) Όπως έδειξε ό J.-P. Vernant («La belle mort et le cadavre outragé», *Journal de Psychologie*, 1980, σελ. 233-234).

Athens, the Historian and Burial

N. Loraux

Certain burials are simply mentioned by the ancient historian because they are unique, significant facts, therefore they do not need further interpretation and literary elaboration. The burial of the victorious Greek warriors killed in the battle of Plataeae, as mentioned by Herodotus (9.85) furnishes a good example.

The various Greek cities-states express their political and consequently their cosmotheoretical status through the burial customs they practise. Sparta exhibits an hierarchic concept, Tegea, Athens and various other cities proclaim the idea of equality before death, while those of the Greeks that had collaborated with the invaders try to hide their absense from the battle in empty tombs, that of course deceive no one.

What, however, can be the purpose of the historian who describes in detail all the phases of a ritual, common and identical in every case?

Thucydides, a most solid historian, mentions only the rituals that have a historic significance. We can possibly interpret Thucydides' text by using the *epos*, since the epic values and mainly the *cleos*, i.e. the glory that is kept alive as long as it is narrated, are relevant to the historic writing. In the *Iliad* an entire rhapsody is dedicated to Patroclus' burial although further back the lamentation of Achilles deeply colours the narration.

For Thucydides the description of the burial ritual is the means that, due to her heroes and celebrated citizens, secures Athens' place in eternal memory. Therefore Epitaphios, the speech given by Pericles, transforms the praise of the citizens into a hymn to the city. The description of a burial ritual given within the frame of a historic narration places the time of the historic facts into a timeless present. As a result Epitaphios becomes the model for any reference to Athens, for any consideration of the city. However, the funeral oration Pericles invents for the sake of posterity, presents the ideal city of Athens and stands as a model by itself. If one had to draw only from Thucydides one would have altogether ignored the funeral games, an indispensable element of funeral

and festive rituals that were taking place annually so as to recall the citizens who lost their lives fighting for Athens. In the Thucydidean text the funeral games, where the living citizens participate in a noble competition for the values of the living, have been purposely omitted, since the historian had a unique goal: to prove that the figure of the citizen reaches its highest grandeur in the figure of the Athenian dead; thus the city realizes itself in the state of glory.